

потенціал, будуватиме нову демократичну розвинуту країну. Без підвищення правової культури та рівня правосвідомості громадян України реалізація цілей, проголошених Конституцією, є неможливою. На нашу думку, правова культура є засадничою в процесі державотворення. Підвищення рівня правової культури суспільства, у свою чергу,

вимагає підвищення рівня та якості організації правового виховання, яке здійснюється шляхом навчання. Набуття правових знань, залучення громадян України до правових цінностей, зміцнення законодавства в державі, забезпечення принципу верховенства права має стати важливим напрямом політики держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петришин О.В., Яковюк І.В. Правова свідомість і правова культура. Загальна теорія держави і права / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків, 2002. С. 246–247.
2. Макарова О.В. Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2010. 186 с.
3. Макарова О.В. Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2010. 186 с.
4. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави. Право України. 2005. № 4. С. 25.
5. Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента: Наказ Міністерства освіти і науки України від 9 липня 2009 р. № 642.
6. Про вивчення гуманітарних дисциплін: Лист Міністерства освіти і наук України від 11 березня 2015 р. №1/9-120.
7. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. ВВР України. 2014. № 37–38. Ст. 2004.
8. Стратегія качества в промышленности и образовании: материалы V Международной конференции (Варна, Болгария, 6–13 июня 2009 г.): в 2 т. / М-во образования и науки Украины, М-во промышленной политики Украины, Технический университет, Госпотребстандарт Украины. Днепропетровск – Варна, 2009. Т. 2. 840 с.
9. Макарова О.В. Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2010. 186 с.
10. Науково-методичне забезпечення сучасного освітнього процесу в технічному університеті: колективна монографія / С.О. Данишев, Ю.В. Журавлев, Д.Л. Чередник та ін. Варшава: Diamond trading tour, 2016. 112 с.
11. Макарова О.В. Правовий нігілізм і революція: проблема взаємозв'язку. Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 18 «Економіка і право»: зб. наукових праць. Випуск 28. Київ, 2015. С. 129–136.
12. Українська еліта та проблема модернізації суспільства. Універсум. 200. № 3–4 (77–78).
13. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.

УДК 340.1(001.51)

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПРАВОРОЗУМІННЯ

A SYSTEMATIC APPROACH TO THE STUDY OF THE PHENOMENON OF UNDERSTANDING OF LAW

**Рябовол Л.Т., д.пед.н., професор, професор
кафедри державно-правових дисциплін та адміністративного права
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка**

У статті праворозуміння розглянуто як багатовимірне, неоднозначне і водночас цілісне явище, що постійно розвивається. Внутрішню структуру праворозуміння описано як сукупність взаємопов'язаних, взаємозумовлених і взаємозалежних складників – суб'єкта, об'єкта і змісту. Встановлено, що функції правосвідомості та праворозуміння як її системотвірного стрижня корелюють. З'ясовано, що праворозуміння детермінується соціально-економічним, політичним, культурним, у т. ч. релігійним, географічним, демографічним та іншими чинниками зовнішнього середовища, загальним рівнем розвитку науки, юридичної теорії та практики та здійснює зворотній вплив на них.

Ключові слова: системний підхід, праворозуміння, правосвідомість, структура, функції, чинники.

В статье правопонимание рассмотрено как многомерное, неоднозначное и одновременно целостное явление, которое постоянно развивается. Внутренняя структура правопонимания описана как совокупность взаимосвязанных, взаимообусловленных и взаимозависимых компонентов – субъекта, объекта и содержания. Установлено, что функции правосознания и правопонимания как его системно-образующего стержня коррелируют. Выяснено, что правопонимание детерминировано социально-экономическим, политическим, культурным, в т. ч. религиозным, географическим, демографическим и другими факторами внешней среды, общим уровнем развития науки, юридической теории и практики и осуществляет обратное влияние на них.

Ключевые слова: системный подход, правопонимание, правосознание, структура, функции, факторы.

In the article the understanding of law is considered as a multidimensional, ambiguous and at the same time a holistic phenomenon, that is constantly evolving. The purpose of the paper is to investigate understanding of law on the basis of a systematic approach, in particular to analyze its structure and functional purpose, to establish its interrelations (as internal, personal formation) with the external environment and to identify the relevant factors.

From the stand point of the systematic approach the understanding of law can be interpreted narrowly and widely. In a narrow interpretation, it pleases a set of components, endowed with certain features, are interconnected and interdependent. Such components are: a subject (a person with certain properties; citizens, professional lawyers, scientists-lawyers); object (a phenomenon that reflects the concept of law); content (knowledge about the essence, functions, etc. of law).

It is established that the functions of legal thinking are the main directions of its influence on the subject of legal thinking, his behavior, legal reality in general. They are: world-view, axiological, heuristic, organizational, prognostic, and they correlate with the functions of legal consciousness.

A broad interpretation of the understanding of law makes it possible to consider it in interactions with the external environment and to determine the relevant factors. It is revealed that the understanding of law is determined by socio-economic, political, cultural, including religious, geographical, demographic and other factors of the external environment, the general level of development of science, legal theory and practice, and, in turn, has a reverse effect on them.

Key words: systems approach, understanding of law, legal conscience, structure, functions, factors.

Постановка проблеми. Системний підхід – один з основних у методології наукового пізнання. Його реалізація дозволяє розглянути будь-який складний об'єкт комплексно, у сукупності його ознак, проявів, аспектів, функцій. Доцільність і необхідність системного підходу до дослідження праворозуміння зумовлюється тим, що цей об'єкт, як вказує Т. Дудаш, є складним (системним, багатограним, багаторівневим, різноаспектним), оціночним [3, с. 138], цілісним соціальним явищем. Як вважає М. Кравчук, відштовхуючись саме від такого його бачення, слід проводити аналіз поглядів учених-юристів на особливості праворозуміння, генезу відповідних підходів [8, с. 20]. Відтак у контексті нашого дослідження праворозуміння – багатомірне, неоднозначне, але водночас єдине, цілісне явище, що постійно розвивається.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окресленій проблематиці присвячено багато праць вітчизняних і зарубіжних вчених. Праворозуміння розглядають із позицій теорії, філософії та історії права, порівняльного правознавства. У своїх дослідженнях вчені так чи інакше реалізують системний підхід, зокрема: вивчають структуру праворозуміння (Т. Андрусак, Г. Лук'янова, С. Максимов та ін.), його функціонал (Г. Дж. Берман, Р. Давид, Т. Дідич, М. Козюбра, О. Лейст, Н. Оніщенко, В. Плавич, П. Рабінович, Т. Тарахонич та ін.), умови становлення (Т. Бондарук, Т. Дудаш, В. Дудченко, А. Ковтонюк, Р. Луцький, І. Ситар, К. Шелестов та ін.), зміни парадигм у юриспруденції як підгрунтя трансформації праворозуміння (С. Бобровник, О. Геселев, О. Дергільова, Ю. Оборотов, С. Поленіна, В. Селіванов, Ю. Шемшученко та ін.), глобалізаційні та євроінтеграційні процеси як чинник сучасного праворозуміння (М. Денисюк, О. Кабанець, К. Настечко, М. Цвік та ін.) тощо. Однак у доступних нам працях потенціал системного підходу використаний не повною мірою, що й зумовило тему та мету нашої статті.

Мета статті – дослідити праворозуміння на засадах системного підходу, зокрема проаналізувати його структуру та функціональне призначення, встановити взаємозв'язки праворозуміння (як внутрішнього, особистісного утворення) із зовнішнім середовищем і виявити відповідні чинники.

Виклад основного матеріалу дослідження. З позицій системного підходу праворозуміння можна тлумачити вузько й широко. За вузького тлумачення воно постає як сукупність складників, що наділені певними властивостями й рисами, є взаємопов'язаними, взаємозумовленими та взаємозалежними. Їх кількість є необхідною і достатньою для ефективного функціонування праворозуміння як системи, а зв'язки між ними є не лише прямими, а й зворотними.

У цілісній структурі праворозуміння Г. Лук'янова [11, с. 21] виокремила такі компоненти, як суб'єкт, об'єкт і зміст. Суб'єктом праворозуміння завжди є конкретна людина, особистість, такі суб'єктивні властивості, як світогляд, освіта, рівень правової компетентності, ставлення до права, загалом правосвідомість, яка дозволяє оцінити певне правове явище, стають внутрішніми чинниками праворозуміння.

Використовуючи наукові напрацювання Г. Лук'янової [11, с. 21], М. Козюбри [6, с. 17–18] та ін., можна виокремити такі групи суб'єктів праворозуміння:

– пересічні громадяни, котрі не мають юридичної освіти, що зумовлює звичайний рівень їхньої правосвідомості, отже, і буденно-емпіричне праворозуміння, яке ґрунтується на їх власному досвіді й уявленнях про право з урахуванням національних і цивілізаційних особливостей; вони не відокремлюють чітко право від моралі;

– професійні правники – особи, котрі мають юридичну освіту й залучені до правничої діяльності, що поряд з особистим досвідом зумовлює у них професійну правосвідомість і відповідний рівень праворозуміння. Р. Луцький

вважає, що у практичному мисленні юристів домінує нормативізм, згідно з концепцією якого теорія права – суворая юридична наука, яка передбачає нормативність і формальну визначеність права і розглядає ці його якості як основу для вдосконалення системи права [12, с. 54]. Такий підхід, однак, дисонує з положеннями Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії (далі – Концепція). Згідно з документом, правник має бути обізнаним у питаннях етики та прав людини, усвідомлювати, що правнича професія відіграє фундаментальну роль в утвердженні верховенства права через захист прав і свобод людини [7], а це виходить із концепції природного права;

– вчені-правники – особи, котрі мають юридичну освіту, однак не здійснюють правничу діяльність. Науковий рівень правової свідомості формується у них як результат проведення досліджень у галузі юриспруденції. Відповідний науковий/теоретичний рівень праворозуміння визначається тим, що його суб'єкт пізнав найбільш суттєві якості, зв'язки права у формі понять, категорій, законів, теорій, концепцій тощо.

За умови проведення особою як професійної, так і наукової діяльності у галузі юриспруденції у неї розвивається інтегрований, на наш погляд, найвищий рівень праворозуміння.

Об'єкт праворозуміння науковці розглядають як явище, відображене у людській свідомості посередництвом поняття, яке позначається терміном «право» (чи будь-яким іншим однозначним із ним словом або символом) та оцінюється як корисне для задоволення потреб існування й розвитку певного суб'єкта (П. Рабінович) [20, с. 5–6], (Т. Дудаш) [3, с. 134]. Розглядають об'єкт і більш розлого. За визначенням А. Міцкевича, яке у своїй праці наводить Р. Луцький, це – явище, що не лише відображає поняття права, але включає й інші загальнотеоретичні категорії та поняття, що охоплюють всю систему правових явищ, а також філософські та соціологічні категорії, які відображають зв'язки права з іншими соціальними явищами [12, с. 53].

Змістом праворозуміння, відштовхуючись від наукових результатів Ю. Кривницького [9, с. 26–27], є знання про сутність і зміст права як особливого соціокультурного явища, про його функціонування та призначення у житті людини, суспільства і держави, а також його характеристика й оцінка у правосвідомості. Такі знання мають не емпіричний/фактичний, а теоретичний характер, є знаннями про сукупність внутрішніх зв'язків, загальних і специфічних закономірностей розвитку правової дійсності; це – загальні уявлення, знання (ідеї, концепції, вчення, доктрини, теорії) про право, здобуті у ході пізнавальної діяльності суб'єкта.

Потрапивши в індивідуальну свідомість, інформація про право найчастіше набуває особливої, суб'єктивно-особистісної забарвленості, інтерпретується відповідно до характерних значеннєвих, ціннісних і нормативних акцентів [2, с. 18], відтак очевидним стає детермінованість змісту праворозуміння суб'єктивними характеристиками його носія.

Зміст праворозуміння формується в особі як результат відповідної пізнавальної діяльності. Оцінити певне правове явище, як зазначалося вище, дозволяє правосвідомість. Теорією і філософією права ґрунтовано глибокий взаємозв'язок праворозуміння та правосвідомості. За М. Вопленко, М. Козюброю та ін., праворозуміння – системостворюючий стрижень правової свідомості як форми освоєння й відображення правової дійсності, опосередкованій через систему ідей, поглядів, теорій, емоцій, настроїв [6, с. 11]. Праворозуміння, акцентує Т. Михайліна, перебуває у взаємозв'язку з правосвідомістю, а через неї – із системою права та юридичною

практикою, у зв'язку з чим якісні зміни усередині останніх можливі лише за умови зміни праворозуміння як базису їх розвитку та перетворень [14, с. 226].

Взаємозв'язок праворозуміння і правосвідомості підтверджується у ході аналізу їхнього функціоналу, результати якого дозволяють стверджувати: функції правосвідомості та праворозуміння корелюють між собою. Так, за усталеною у теорії права думкою, правосвідомість виконує такі функції (основні напрями її впливу на суспільні відносини), як: інформативно-пізнавальна / гносеологічна; оціночна / емоційно-ціннісна; регулятивна; розвиток правової думки [23, с. 555–557]. Функціями праворозуміння (як основними напрямами його впливу на суб'єкта праворозуміння, його поведінку, правову реальність загалом), за Ю. Кривицьким, є: світоглядна (праворозуміння є сукупністю ідей, поглядів, концепцій про сутність і зміст права, його функціонування та призначення у житті людини, суспільства і держави); аксіологічна (систематизація правових цінностей, перевірка їх об'єктивної істинності у контексті наявних способів пізнання); евристична (праворозуміння є основою розвитку науки про право, досягнення нового рівня пізнання правової дійсності); організаторська (праворозуміння закладає підґрунтя для практичної юридичної діяльності, забезпечення правопорядку); прогностична (праворозуміння дозволяє не лише усвідомити фактичну правову дійсність, але й передбачити правові моделі майбутнього) [9, с. 27].

Розглядаючи праворозуміння широко, можна помітити його очевидний взаємозв'язок із зовнішнім середовищем і зумовленість відповідними чинниками. Передусім слід зазначити, що праворозуміння розвивається у контексті загального розвитку суспільства, водночас на певному етапі і в конкретній державі детермінується конкретними соціально-економічними, політичними, культурними, географічними, демографічними особливостями. М. Козюбра вказує на цивілізаційні, релігійні, моральні, національні, міжнародні тощо чинники, які впливають на праворозуміння [6, с. 20]. За О. Скакун, кожна історична епоха виробляла своє розуміння права [22, с. 215]. Залежно від різноманітних соціальних чинників, зазначає К. Шелестов, свій тип праворозуміння має кожна правова сім'я. Як домінуючий він впливає на функціонування правової системи [24, с. 17], зумовлює її специфіку загалом. Водночас розгляд витоків, принципів, функцій права дозволив Н. Оніщенко констатувати, що ця абстрактна категорія не може бути однаковою для різних державно-правових утворень навіть у рамках однієї правової сім'ї [17, с. 12].

Розуміння права завжди спиралося на загальне світо розуміння, уявлення про закономірності існування природи і суспільства. Юридична наука, акцентує А. Заєць, не тільки акумулювала підходи до філософського осмислення дійсності, а й застосувала їх для пояснення правових систем. Метафізика і діалектика, раціоналізм та емпіризм, натуралізм і антропологізм, ідеалізм і матеріалізм знаходили відгук у правових ученнях, відтворювалися у відповідних моделях права [23, с. 225]. Відтак обґрунтованою є думка В. Дудченко, що праворозуміння є не чимось даним раз і назавжди, а динамічним, мінливим процесом, який залежить від рівня заглиблення людської думки в сутність, природу права [4, с. 5].

Соціально-культурні та загальнонаукові зміни наприкінці XIX ст. актуалізували питання евристичної цінності класичних типів праворозуміння (позитивізму та юснатуралізму) – таку наукову позицію В. Ільїна наводить І. Коваленко. Так, визнання зумовленості права соціальною реальністю привело до виникнення соціологізму як нового методу праворозуміння. Загалом на початку XX ст. правознавчі теорія і методологія збагатилися соціологічним, аналітичним і психологічним підходами. Втрата класичними правовими теоріями своєї «однорідності» дала поштовх для розвитку неklasичних концепцій

права, зокрема інтегративного праворозуміння. Постнеокласичний тип наукової раціональності дозволив конкретизувати праворозуміння з використанням можливостей синергетики, герменевтики та комунікативної теорії [5, с. 129, 131, 135].

За усталеною у науковому середовищі думкою, започаткування дискусії з проблем праворозуміння у пострадянській юриспруденції спричинене методологічним вакуумом на тлі критики марксистсько-ленінської філософії. Не можна не погодитися з І. Музиною у тому, що демократичні перетворення суспільства, утвердження ідей верховенства права й ідеологічного плюралізму свій вираз у теорії і філософії права знайшли у подоланні заїдеологізованих оцінок правових явищ, визнанні багатоманітності підходів до праворозуміння, заснованих на різних світоглядних позиціях учених [15, с. 109].

Зміни парадигми в юридичній теорії та практиці – від державоцентристської до людиноцентристської – зумовили взаємопроникнення ідей юридичного позитивізму і природного права. У розвитку останнього важливим, на думку І. Коваленко [5, с. 135], стало те, що багато держав конституційно закріпили концепцію прав людини. Ускладнення форм соціальної діяльності, розростання конфліктогенності міжнародних відносин актуалізували питання про створення певної вищої системи правосуддя, що керується вимогами справедливості, миру та процвітання людства. У свою чергу, позитивне право освоює сфери соціального життя, які традиційно регулювалися нормами моралі та були прерогативою природного права, як: соціальні гарантії для осіб дитячого і похилого віку, соматичні права, право на евтаназію тощо.

У процесі поступового руху України до європейських стандартів правового й соціального життя відбувається, як вказує Р. Луцький, відмова від розгляду позитивного права як засобу фактично диктаторського панування держави над людиною, специфічного для радянської доби, водночас усвідомлюється необхідність надання змісту позитивного права визначеної ціннісної основи, закріпленої у базових положеннях природно-правових доктрин і втіленої в сучасному міжнародному і європейському праві [13, с. 4].

Суттєвим чинником зовнішнього впливу на праворозуміння є правова реальність та її сприйняття суб'єктом. Наразі нова історична епоха викликала значні зміни у сприйнятті правової реальності, передусім щодо природи публічної участі у праві, що проявляється у розширенні вільної сфери обговорення права і правових рішень, в активній трансформації сфери захисту приватного життя індивіда тощо [5, с. 131].

Правова реальність впливає на праворозуміння через механізм правового регулювання – сукупність норм права, нормативно-правових актів, правосвідомості тощо. Така складність і те, що право як соціальний інститут пов'язане з економікою, політикою, відображає інтереси різних соціальних груп та індивідів, взаємодіє з іншими соціальними нормами, є передумовою множинності теорій праворозуміння, вказує М. Пампура [18, с. 175].

Глибинним визначальним чинником праворозуміння, за П. Рабіновичем, є людські потреби. Саме розбіжності в людських потребах, засобах і рівнях їх задоволення – фундаментальна причина плюралізму праворозуміння, неоднозначного смислонаповнення терміно-поняття «право». На цій основі вчений виокремив відповідний тип праворозуміння – потребове [21, с. 16].

Праворозуміння є підсистемою утворень вищого порядку. Т. Андрусак, наприклад, вважає, що, як осмислення правової дійсності, воно є складником правової думки – об'єкта духовного світу, результату інтелектуальної діяльності, спрямованої на правову сферу суспільства, що опосередковується через правові погляди таких категорій осіб, як: науковці у галузі права й інших

наук, котрі вивчають правові аспекти буття суспільства; депутати різних представницьких органів; політичні, громадські, культурні діячі; юристи-практики. Вчений виходить із того, що правова думка охоплює не тільки теоретичні знання про право, але й практичну правотворчу діяльність [1, с. 66].

Розвиваючись у контексті становлення юридичної науки та практики, праворозуміння, у свою чергу, здійснює зворотній вплив на них, відіграючи важливу роль у механізмі правового регулювання суспільних відносин, у забезпеченні законності й правопорядку, у правовому вихованні населення та професійних правників. С. Кузь зазначає: залежно від того, як розуміється сутність права, що входить у це поняття, якими ознаками воно наділене, відбувається тлумачення й усіх інших явищ правової сфери – принципів права, правотворчості, правозастосування, правовідносин, суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, законності та правопорядку тощо [10, с. 80].

В. Плавич також вказує, що, відображаючи специфіку різноманітних форм суспільної свідомості, праворозуміння (його тип) здійснює вплив на сутність, зміст, ознаки правового регулювання. Праворозуміння вчений розглядає як основу для різних правових конструкцій загалом і правового регулювання зокрема. Через розуміння права як юридичної абстракції, виявивши найзагальніші властивості, достатні для розуміння його сутності, виникає можливість глибше пізнати природу і зміст конкретних правових явищ, наприклад, норми права, отже, і їх регулятивні можливості [19, с. 9–10].

Р. Луцький вважає, що обрання певного типу праворозуміння, відповідної методологічної, світоглядної, ціннісно-орієнтаційної позиції особливо важливим є для юристів, які здійснюють професійну діяльність у сфері законотворчості та правозастосування [12, с. 52]. Виправданими є положення Концепції щодо важливості подолання праворозуміння, услідкованого від радянських часів, згідно з яким представник юридичної професії – це особа, покликана суто служити державі, натомість сьогодні фахівець-юрист має гарантувати, утверджувати й захищати права людини або забезпечувати публічне обви-

нування, бути спроможним впроваджувати нові закони заради утвердження та захисту прав людини [7].

Як справедливо зазначає А. Нечипоренко, дослідження будь-якої проблеми в галузі юриспруденції починається з визначення відповідних концептуально-методологічних засад, з формування уявлення про право, його зміст і призначення, тобто зі специфіки праворозуміння. Відтак успішне вирішення проблем праворозуміння важливе не стільки саме по собі, скільки для вивчення інших нерозривно пов'язаних із поняттям права явищ, а також категорій і понять, що їх відображають. Вчений розглядає праворозуміння, його типи як концептуальні засади правотворчості [16, с. 70].

Ю. Кривицький вважає праворозуміння методологічним і світоглядним фундаментом правової реформи; рушійною силою правової реформи, на його думку, є прогностична спрямованість праворозуміння. У правовій державі та громадянському суспільстві праворозуміння має засновуватися на науковому обґрунтуванні правової реформи, належній правовій культурі та відповідній правосвідомості, що визначатиме його орієнтування на гуманістичне розуміння права як соціальної цінності й одного з найважливіших надбань цивілізації [9, с. 26, 29].

Висновки. З проведеного дослідження можна зробити такі висновки. Праворозуміння як феномен – багатовимірне, неоднозначне, водночас єдине, цілісне явище, що постійно розвивається. Саме тому його доцільно й необхідно розглядати з позицій системного підходу. Воно постає як сукупність суб'єкта, об'єкта і змісту як його взаємопов'язаних, взаємозумовлених і взаємозалежних складників. Функції правосвідомості та праворозуміння як її системотвірних стрижнів корелюють. Праворозуміння детермінується соціально-економічним, політичним, культурним, географічним, демографічним та іншими чинниками зовнішнього середовища, загальним рівнем розвитку науки, юридичної теорії та практики. У свою чергу, праворозуміння здійснює зворотній вплив на них. Позаяк праворозуміння є підсистемою утворень вищого порядку, перспективним напрямом дослідження є встановлення відповідних співвідношень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусак Т.Г. До питання про співвідношення праворозуміння та правової думки. Альманах права: Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики. 2011. Вип. 2. С. 66–67.
2. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: підручник. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 472 с.
3. Дудаш Т. Праворозуміння: антропологічна сутність. Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (Львів, 1–2 грудня 2006 р.). Львів: Край, 2007. С. 131–144.
4. Дудченко В.В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень: монографія. Одеса: Юридична література, 2006. 302 с.
5. Коваленко І.І. Інтегративне праворозуміння в контексті феноменологічного осягнення права. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія права. 2015. № 2 (25). С. 129–140.
6. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. Право України. 2010. № 4. С. 10–21.
7. Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoї-pidgotovki-pravnika>.
8. Кравчук М.В. Праворозуміння – важлива наукова проблема правового життя України. Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 1. С. 19–25.
9. Кривицький Ю.В. Праворозуміння як світоглядний і методологічний фундамент правової реформи. Право і суспільство. 2017. № 5. Ч. 2. С. 25–30.
10. Кузь С.В. Теоретико-методологічні засади праворозуміння. Науково-інформаційний вісник Право. 2016. № 1 (13). С. 80–86.
11. Лук'янова Г.Ю. Праворозуміння як категорія доктринальної правосвідомості. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2015. Вип. 6. Т. 1. С. 19–22.
12. Луцький Р.П. Основні типи праворозуміння. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2011. Вип. 15. С. 53–56.
13. Луцький Р.П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2017. 490 с.
14. Михайліна Т. Детермінація типології праворозуміння через правосвідомість. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 12. С. 225–228.
15. Музика І.В. Праворозуміння: основні сучасні типи та підходи. Правова держава. 2007. Вип. 18. С. 109–115.
16. Нечипоренко А.О. Поняття і основні типи праворозуміння як концептуальні засади правотворчості в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 1. С. 69–72.
17. Оніщенко Н.М. Сучасне праворозуміння (еволюція терміно-поняття «право» та «права» як явища соціальної дійсності). Альманах права: Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики. 2011. Вип. 2. С. 12–17.
18. Пампура М.В. Сучасні трансформаційні процеси та еволюція праворозуміння в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». 2017. Вип. 23. С. 173–177.

19. Плавич В.П. Сучасна концепція праворозуміння та його моделі. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2005. Вип. 27. С. 3–12.
20. Праворозуміння – фундамент юридичної науки та практики: Інтерв'ю доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України Петра Рабіновича – головному редакторові журналу «Право України», доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України Олександрю Святоцькому. Право України. 2010. № 4. С. 4–10.
21. Рабінович П. Людські потреби – глибинний визначальний чинник праворозуміння. Вісник Національної академії правових наук України. 2014. № 4 (79). С. 14–24.
22. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. К.: Алерта, 2014. 524 с.
23. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
24. Шелестов К.О. Домінуюче праворозуміння у функціонуванні правових систем: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2010. 21 с.

УДК 336.77:94(470)»18»

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ КРЕДИТ У СИСТЕМІ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЕПОХИ СТОЛИПІНСЬКИХ РЕФОРМ (1906–1916 РР.)

AGRICULTURAL LOAN IN THE SYSTEM OF IMMIGRATION LEGISLATION OF THE RUSSIAN EMPIRE OF THE STOLYPIN REFORMS PERIOD (1907–1916 YEARS)

Селіхов Д.А., к.ю.н.,
доцент кафедри правових дисциплін
Криворізький факультет
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

У статті розкрито зміст сільськогосподарського кредиту в роки століпінської аграрної реформи, проаналізовано його умови як на початкових стадіях її здійснення, такі напередодні Першої світової війни, у зв'язку із початком якої програма фінансування аграрних мігрантів у колонізаційних регіонах Зауралля була згорнута. Охарактеризовано суттєву відмінність розміру кредиту переселенців у різних регіонах імперії, показано його основні форми (грошовий і натуральний). Під останнім мається на увазі видача у рахунок передбаченого відповідним законом розміру позики різних сільськогосподарських знарядь праці, машин і механізмів, а також борошна або зерна для посіву тих чи інших злаків. На основі статистики, яка дає можливість уявити розміри переселенського руху малоземельних і безземельних селян із центральних губерній європейської частини імперії на її східні окраїни, сформувано висновок про вплив чисельності мігрантів на зміст переселенського законодавства щодо кредитування новоселів.

Ключові слова: переселенське управління, сільськогосподарський кредит, аграрні мігранти, століпінська реформа.

В статье раскрыто содержание сельскохозяйственного кредита в годы столыпинской аграрной реформы, проанализированы его условия как на начальных стадиях ее осуществления, так и накануне Первой мировой войны, в связи с началом которой программа финансирования аграрных мигрантов в колонизационных регионах Зауралья была свернута. Охарактеризовано существенное отличие размера кредита переселенцев в разных регионах империи, показано его основные формы (денежный и натуральный). Под последним имеется в виду выдача в счет предусмотренного соответствующим законом размера ссуд разных сельскохозяйственных орудий труда, машин и механизмов, а также муки или зерна для посева тех или иных злаков. Правительственная пропаганда крестьянских переселений в годы столыпинской аграрной реформы, подкрепленная соответствующими законодательными актами относительно финансовой помощи переселенцам в пути и, особенно, в процессе хозяйственного обустройства на новом месте, существенным образом влияли на масштабы аграрных миграций из европейской части на восточные окраины Российской империи.

Ключевые слова: переселенческое управление, сельскохозяйственный кредит, аграрные мигранты, столыпинская реформа.

The article highlights the content of the agricultural loan during the Stolypin agrarian reform years, its conditions both at the initial stages of its implementation and on the eve of the First World War, in connection with the beginning of which the program of financing of agrarian migrants in the colonization regions of the Trans-Ural region was collapsed, were analyzed. A substantial difference in the size of the immigrants' loan in different regions of the empire was characterized, and its basic forms, such as monetary and natural, are shown. The latter refers to the issue, at the expense of the relevant law, of the amount of loans for various agricultural implements of labour, machines and mechanisms, as well as flour or grain for the sowing of these or other cereals. Government propaganda of peasant migrations during the Stolypin agrarian reform years, supported by the relevant Legislative Acts on financial assistance to migrants on the way and, especially, during the process of economic development at a new location, had a significant effect on the scale of agrarian migration from the European part to the eastern outskirts of the Russian Empire. The direct relationship between the intensity of the immigration movement in Tsarist Russia of the beginning of the 20th century and the size of public loans for the settlement of migrants in colonial districts became especially noticeable after the issuance of the law from July 5, 1912, according to which the government almost doubled the size of the loan on the economic recovery. This made it possible in the following year, 1913, to increase the number of immigrants, which fully corresponded to the program of Prime Minister P.M. Stolypin to "calm down" the village in the central regions of the country by removing from it the most radically adjusted people against the existing order of smallholders and landless peasants. Thus, on the basis of statistics, which gives an opportunity to analyze the dimensions of the resettlement movement of smallholders and landless peasants from the central provinces of the European part of the empire to its eastern outskirts, the conclusion was drawn about the impact of the number of immigrants on the maintenance of immigration legislation in relation to lending to new immigrants. Taking into account that resettlement loans were interest-free, there is every reason to consider this form of agricultural loan very profitable for small commodity producers. Another thing is that such loans were not all those who needed them. The mechanism of their obtaining was also very uncomfortable, because the amount of the appropriate loan was issued not at one time, but in parts, which is also discussed in this publication.

Key words: immigrants' management, agricultural loan, agrarian immigrants, Stolypin reform.